

Prof.F.Veysəlli

Türkolji dilçilikdə kanonlaşmış fikirlər və gerçəkliklər

Ahəng qanunu və həmahənglik (sinharmonizm)

Söz vurğusu və məntiqi vurğu

Vurğu təbiəti etibarlı ilə ya melodik, ya dinamik, ya da temporal olur.

Melodik vurğu

(alman dilində)- /`a:-təm/ (nəfəs), /bə-`tsu:k/ (üzlük)

Dinamik vurğu

(ingilis dilində)- /`eks po:t/ (ixrac), /eks-`po:t/ (ixrac etmə)

Temporal vurğu

(rus dilində) - /`za mok/ (qəsər, saray), /za-`mok/ (qıfıl)

Akustik parametrlərin bu cür bəsit qabardılması ilə yanaşı dillərdə vurğu bəzən iki parametrlə birlikdə relevant olması ilə fərqlənir. Belə ki, rus dili temporal-melodik, alman dili melodik- dinamik, ingilis dili isə dinamik-melodik təbiətə malikdir.

Bununla bərabər Çin, Norveç , Vyetnam və s. dillər tonal dillər olduğu üçün onlarda vurğu tonun hərəkətilə həyata keçirilir. Azərbaycan dilində isə söz vurğusu bəzən dinamik, bəzən isə dinamik-melodik təbiətə malik olması səciyyəlidir.

Funksiyasına görə Yakobsondan bu günə qədər vurğu belə müəyyənləşdirilir:

Distinktiv (fərqləndirmə). Məsələn, rus dilində: /`za mok/ (qəsər, saray), /za-`mok/ (qıfıl), ingilis dilində: /`eks po:t/ (ixrac), /eks-`po:t/ (ixrac etmə);

Kulminativ (zirvə düzəltmə): alman və slavyan dillərində sözdə hecanın biri zirvə düzəldir. Məsələn, eksperiment yolu ilə sübut

olunmuşdur ki, vurğulu heca vurğusuzdan bir qayda olaraq 1,5 dəfə uzundur (Zlatoustova);

Delimitativ və ya demarkativ (sərhədləmə): franız və çex dillərində vurğu həmişə axıncı heca üzərinə, polyak dilində isə axıncıdan əvvəlinci hecanın üzərinə düşür R.Yakobson, 1937).

Bəs Azərbaycan dilində necədir? Elmi ədəbiyyat axıncı hecanı vurğulu hesab edir. Bizim eksperimental tədqiqatlarımız bu ideyanı alt-üst edir.

/`alma/ (pisdir, xarabdır)

/al`ma/, /armit/, /hejva/ və s.

Bunlar minimal qarşılaşan cütlər kimi götürülə bilməz, çünki birinci cərgə cümlə, ikinci cərgə isə ayrı-ayrı sözlərdir.

Azərbaycan dilində yuxarıda misal gətirdiyimiz dillərdəki kimi söz vurğusu yoxdur, həm də onem yoxdur. Azərbaycan dilində sözün fərqlənməsi prosodemə və ya sinharmemə söykənir.

Məntiqi vurğu

- 1./``Anar mağazadan kitab aldı//
- 2./Anar mağaza``dan kitab aldı//
- 3./Anar mağazadan ki``tab aldı//
- 4./Anar mağazadan kitab al``dı//

Bu nümunələri əsas götrərək bizi türkoloqlar avrosentrizmin təirindən xilas ola bilmir və dilimizdə məntiqi vurğu kimi qondarma nəsnədən danışırlar.

Görün “ВЯ» jurnalının baş redaktoru, məşhur slavist T.M. Nikolayeva məniqi vurğu haqqında nə yazır: “Təsüüflər olsun ki, V.Lefeldt məntiqi vurğu anlayışından istifadə edir (söhbət Акцент и ударение в русском языке”М, Языки славянских культур, 2006, 248 стр. kitabından gedir-F.V.), o “vurğu ilə qabardılmanı” xüsusi növ hesab edir və onu (məntiqi vurğunu-F.V.) artıq dilçilikdə arxaizm hesab etmək olar (hərçənd ki, mən kitabda məntiqi vurğunun tədqiqatçılarından hesab edilirəm, ancaq istəyirəm ki, bundan qəti şəkildə imtina edim (но хочу публично от этого откреститься),çünkü hesab edirəm ki, mətndə sözün prosodik qabardılması təkəcə kontrastla deyil, müxtəlif anlam kateqoriyaları ilə

həyata keçirilir., “məntiqi vurğu” ifadəsi isə həqiqi mənada boş şeydir” (“БЯ», 2008, N: 2, s.145, cəmi 142-146) .

Anlam, konsept və koqnem haqqında

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan dilçiliyində “anlam” termini ya düzgün işlədilmir, ya da məna ilə qarışdırılır. N.Tusidən başlayaraq bu söz çox dərin, fəlsəfi mənalı termin kimi işlənilsə də, bizdə və ümumilikdə keçmiş ovetlər birliyində bu həmişə belə olub.

Anlam (ingiliscə sence, almanca Sinn, rusca smysl” olaraq qısa şəkildə desək keçmişdə qazanılan təcrübədən əldə edilən bilklərin, təəssüratların, keçmişin insan beynində izi və ləpiridir.

Koqnitiv dilçilik maddi varlığın dil vasitəsilə insan şüurunda bölgüsüdür və dildə ifadə olunan hissələridir. Bunların məna tərəfini müasir dilçilik konsept, ifadə tərəfini isə koqnem adlandırır. Bu şərhə həmin jurnalda V.İ.Bolotovun A.A.Potebnya və koqnitiv dilçilik” məqaləsində tapa bilərsiniz.(БЯ, 2008, N:2, s. 82-96).

Orfoepiya , yoxsa orfofoniya

1.Orfoepiya dildəki söz və söyləmlərin fonem tərkibini müəyyənləşdirən elm sahəsi kimi;

2.Orfofoniya dilin normalara uyğun işlədilməsi qaydalarının məcmusu kimi

Sistem, norma və danışıq aktı

1.Sistem qarşılaşmalar məcmusu kimi, emik səviyyə

2.Danışıq aktı reallaşmaların cəmi kimi

3.Norma dil kollektivində formalaşmış qaydaların cəmi kimi